

G‘AZAL JANRI TAKOMILIGA QO‘QON ADABIY MUHITI NAMOIYANDALARINING QO‘SHGAN HISSASI

Ahmadaliyev Lochinbek Muhammadyusuf o‘g‘li,
*University of Business and Science oliy ta‘lim muassasasi
til va adabiyot ta‘limi kafedrasi dotsenti v.b.,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot ishida XIX asr Qo‘qon adabiy muhitida g‘azal janrining rivojlanish bosqichlari, mavzuviy va badiiy-uslubiy xususiyatlari atroflicha tahlil qilinadi. Qo‘qon xonligi davrida ijod qilgan shoirlar ijodida g‘azal janrining takomili, yangilanish jarayonlari yoritiladi. Shuningdek, g‘azal janrining an‘anaviy va zamonaviy jihatlari qiyosiy tahlil asosida ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon adabiy muhiti, g‘azal janri, mumtoz lirika, ma‘rifatparvarlik, an‘ana va o‘ziga xoslik, adabiy ta‘sir va badiiy izdoshlik masalalari.

Аннотация. Данная исследовательская работа представляет собой всесторонний анализ этапов развития, тематических и художественно-стилистических особенностей жанра газели в кокандской литературной среде XIX века. Осветлены процессы совершенствования и обновления жанра газели в творчестве поэтов, работавших в период Кокандского ханства. Также на основе сравнительного анализа выявлены традиционные и современные аспекты жанра газели.

Ключевые слова: кокандская литературная среда, жанр газели, классическая лирика, Просвещение, традиция и оригинальность, вопросы литературного влияния и художественной преемственности.

Abstract. This research work provides a comprehensive analysis of the stages of development, thematic and artistic-stylistic features of the ghazal genre in the Kokand literary environment of the 19th century. The processes of improvement and renewal of the ghazal genre in the work of poets who worked during the Kokand khanate are highlighted. Also, the traditional and modern aspects of the ghazal genre are revealed on the basis of comparative analysis.

Keywords: Kokand literary environment, ghazal genre, classical lyrics, enlightenment, tradition and originality, issues of literary influence and artistic continuity.

Kirish. O‘zbek mumtoz adabiyotida g‘azal janri asrlar davomida yetakchi lirik janr bo‘lib kelgan. G‘azal orqali shoirlar inson qalbining eng nozik kechinmalarini, ishq-muhabbat, hijron, sadoqat, ijtimoiy adolatsizlik va zamon muammolarini ifodalaganlar. Har bir tarixiy davr va adabiy muhit g‘azal janriga o‘z ruhini singdirgan.

XIX asrda shakllangan Qo‘qon adabiy muhiti o‘zbek adabiyoti taraqqiyotida muhim o‘rin egallaydi. Bu davrda g‘azal janri nafaqat an‘anaviy shaklda davom etdi, balki mazmun va g‘oya jihatidan yangi bosqichga ko‘tarildi [1, 7.]. Shu sababli Qo‘qon adabiy muhitida g‘azal janrining takomilini o‘rganish dolzarb masalalardan biridir.

Qo‘qon xonligi XVIII asr oxiri – XIX asrda Markaziy Osiyodagi yirik siyosiy va madaniy markazlardan biri bo‘lgan. Bu davrda ilm-fan, adabiyot va san‘at rivojiga katta e‘tibor qaratilgan. Xonlar va saroy ahli shoir va olimlarni qo‘llab-quvvatlagan, bu esa adabiy muhitning jonlanishiga olib kelgan.

Qo‘qonda adabiy majlislar, she‘riy musobaqalar tashkil etilgan bo‘lib, shoirlar o‘z asarlarini o‘qib, ijodiy muloqot qilganlar. Bunday muhit g‘azal janrining keng rivojlanishiga qulay sharoit yaratgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Qo‘qon adabiy muhitining asosiy xususiyati – unda turli ijtimoiy qatlam vakillari ijod qilganidir. Saroy shoirlari bilan bir qatorda xalq orasidan chiqqan ijodkorlar ham faol bo‘lgan. Bu holat g‘azal janrining mavzu doirasini kengaytirgan.

Qo‘qon shoirlari g‘azallarida ishq-muhabbat mavzusi yetakchi o‘rin tutadi. Biroq bu ishq faqatgina shaxsiy tuyg‘u emas, balki ma‘naviy kamolot vositasi sifatida tasvirlanadi. Qolaversa, ushbu janr namunalari orqali jamiyatdagi adolatsizlik, ayolning ijtimoiy holati, insoniy qadriyatlar yoritiladi. Uvaysiy, Mahzuna, Anbar Otin, Dilshodi Barno kabi shoirlar g‘azallarida falsafiy mushohada kuchli bo‘lib, ularni an‘anaviy ishqiy g‘azallardan farqlaydi. Muqimiy va Furqat ijodida esa ijtimoiy tanqid unsurlari yanada yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bu hol g‘azal janrining faqat lirika bilan cheklanmay, ijtimoiy mazmun kasb etganini ko‘rsatadi.

Qo‘qon adabiy muhitida g‘azal tili asta-sekin soddalashib, xalq tiliga yaqinlashdi. Bu jarayon Muqimiy va Furqat ijodida ayniqsa yaqqol ko‘rinadi. Natijada g‘azal janri keng kitobxonlar ommasiga tushunarli bo‘ldi.

Furqat ijodida g‘azal janri yangi mazmun bilan boyidi. Unda ilm-ma‘rifat, taraqqiyot, zamonaviylik g‘oyalari ilgari surildi. Bu hol g‘azal janrining zamon bilan hamnafas bo‘lib rivojlanganini ko‘rsatadi.

Natijalar. Qo‘qon shoirlari g‘azalning an‘anaviy vazni va qofiyasini saqlagan holda, mazmun jihatidan yangilanishga erishdilar. Bu esa g‘azal janrining uzoq umr ko‘rishiga sabab bo‘ldi.

Umuman olganda, Qo‘qon adabiy muhitida g‘azal janri yuksak darajada takomil topgan. Bu muhitda ijod qilgan shoirlar g‘azalni mumtoz an‘analar asosida davom ettiribgina qolmay, uni yangi ijtimoiy va ma‘rifiy g‘oyalar bilan boyitdilar. Natijada g‘azal janri o‘zbek adabiyotida yanada mukammal shaklga ega bo‘ldi.

Muhokama. Qo‘qon adabiy muhiti g‘azal janrining taraqqiyotida muhim bosqich bo‘lib, bugungi adabiyotshunoslik uchun qimmatli ilmiy manba hisoblanadi. O‘zbek mumtoz so‘z san‘ati tarixida Qo‘qon adabiy muhitining alohida o‘rin tutadi. O‘zbek badiiyati takomilida janrlarning rivojlanish masalasi hamisha ahamiyat berilishi lozim jarayon sifatida e‘tirof etiladi [2, 9]. Ayniqsa, sharq mumtoz poetikasi uchun an‘anaga aylanib qolgan g‘azal janri va uning shakllanishi, takomili Qo‘qon adabiyoti uchun ham xos hodisa. Barcha davrlarda bo‘lgani kabi Qo‘qon adabiy muhitining taraqqiyoti davrlarida an‘ana va mavzu ko‘lami miqyosi bo‘yicha barcha davr, aniqrog‘i an‘anaviylik ustunlik qilgan davr xarakteri, anglatish usullarini qo‘llaganining guvohi bo‘lamiz. Sharq uyg‘onish davri va tasavvuf adabiyoti an‘alarini davom ettirish va davr ruhiyati insonlar o‘y-fikrlarini ochishda, ruhiy sezimlarga ta‘sir etishda shakl muhim sanalgan. Bundan kelib chiqib adabiy muhit ijodkorlari g‘azal shaklidan foydalanib, badiiy-estetik qarashlarini ifoda etishgan.

Qo‘qon adabiy muhitida boshqa janrlar takomilida bo‘lgani kabi g‘azal janrining ommalashuvi va rivoj topishida ushbu adabiy muhitning homiysi Amir Umarxonning xizmatlari alohida o‘rin tutadi. Avvalo, zullisonayn shoir sifatida mumtoz adabiy an‘anada bo‘lgani kabi uning ijodida ham majoziy va haqiqiy ishq bir-birini to‘ldiradi, biri ikkinchisiga vosita sifatida qaraladi. Ishqni hayotning ma‘nosi, ijodning ilhomchisi hisoblagan shoir ko‘plab g‘azallarida o‘zini “ishq mulkining amiri”, “mulki dil amiri”, “ko‘ngil taxti amiri”, “junun shahri amiri”, “iqlimi vafo amiri” sifatлари bilan lutf etadi. Amiriy devonidan joy olgan lirik turning g‘azal janriga oid namunalar obraz va obrazlilik bilan ziynatlangan. Ularda insonning insonga, tabiatga, jamiyat va ilohiyotga munosabati aks etadi, shoir ularda asrlar davomida shakllanib kelgan an‘naviy obraz va badiiy tasvir vositalariga poetik individuallik jihatidan yangicha ma‘no yuklaydi.

Chunonchi, quyidagi g‘azal ko‘zdan kechirilganda uning boshqa g‘azallardan zohiran uncha katta farqqa ega emasligi ko‘rilsa-da, botinan shoir muqoyasa usulini qo‘llash orqali yor jamoli, uning malohatini o‘ta serzavq, ta‘sirchan baytlar mazmuniga singdira olganligi anglashiladi:

Menikim mastlig‘din ko‘zlaring o‘lturdi, sog‘ o‘lsun,

Ko‘zum sarchashmasi ul ikki ohug‘a bulog‘ o‘lsun.

G‘azal markazida ma‘shuqaning ko‘zini vasf etish turibdi. Ma‘shuqaning ko‘zi xumor bo‘lmaganida, oshiqning ko‘zi buloq bo‘lmas edi. Natijada, ikkinchi misradagi «ohu» tashbehi oshiqning ko‘z yosh to‘kish holati bilan birikib, ma‘shuqa ko‘zining go‘zal tasviri berilgan. Mastona ko‘zlarning nigohi oshiqni o‘ldirganday bo‘ldi. Ikki ohu esa yorning o‘sha ikki ko‘zi. Ko‘z yoshini tinimsiz to‘kayotgan oshiqning ko‘zlari esa o‘sha ikki ohu suv ichadigan buloq kabidir. Shoir bu yerda sarchashma so‘zini juda o‘rinli ishlatgan. Chunki u ham buloq ma‘nosini beradi.

Ushbu baytning mazmuniy davomi sanalgan keying baytda shoir lirik qahraom vositasida o‘z fikrlarini davom ettiradi: Shirin labingdan ozgina uyatchanlik bilan kulib qo‘ygin: shakarxand bo‘ladi. Undan esa gulg‘uncha bedimog‘ bo‘ladi, chunki uning o‘sha lab tabassumdagi go‘zalligiga rashki keladi. Shoir labni g‘unchaga o‘xshatish barobarida, tashxis san‘ati asosida, labning shirinligidan xijolat bo‘lib, g‘unchaning latif hididan mahrum bo‘lganligini mahorat bilan tasvirlaydi va bu husni ta‘lilning ham go‘zal ifodasini yuzaga keltiradi:

Tabassum zohir et, shirin labingdin infiol aylab,

Shakarxand aylasun, gulg‘uncha andin bedimog‘ o‘lsun.

Labdan keyin tish tasviri keladi. Bunda yor tishlarining go‘zalligiga urg‘u berish bilan birga, gavhardek tishlarning go‘zalligidan mutaassir bo‘lgan oshiqning holati ham ko‘rsatiladi:

Ko‘zum to ko‘rdi gavhardek tishingni la‘li nob ichra,

Ajab ermas sirishkimdinki, durri shabchirog‘ o‘lsun.

Baytda tish qizil la'l ichidagi gavharga o'xshatiladi. Uni ko'rgan ko'z yosh to'kadi. Bu yoshlar shabchirog'ning duri kabidir. Agar "durri shabchirog'" birikmasi ma'shuqa tishining nur sochuvchilik xususiyatiga ishora qilsa, navbatdagi baytda tasvir doirasi yanada kengaytiriladi:

*Seni gavhar tishingni vasfini daryog'a arz aylay,
Sadaf oni eshitmoqg'a saropo bir qulog' o'lsun.*

Tishni dur (gavhar, inju, marvarid)ga o'xshatish – an'anaviy tashbeh. Lekin sadafga jon ato etish – tashxis san'atidan foydalanib, ma'shuqa go'zalligiga urg'u berish katta mahoratni taqozo etadi [3, 8.]. Yuz va gulshan – doimiy hamroh obrazlar. Amiriy g'azalida gul o'zining yor yuzi, chiroyi oldidagi notavonligidan yoqasini chok-chok etib, faryod ko'taradi. Baytning badiiy qurilishidan shoirning tashxis san'atiga nihoyatda e'tibor berayotganligining yana bir isbotini topish mumkin. Yana ham to'g'rirog'i, bu g'azal to'laligicha tashxis san'ati asosiga qurilgan. Chunki baytning ikkinchi misrasida mahbuba yuzidagi xolni ko'rsa, alamdan lolaning ko'ksidagi dog'i ustiga dog' qo'shiladi:

*Yuzing gulshanda ochkim, gul yoqasin chok-chok etsun,
Qaro xolingni ko'rsat, lola dog' ustida dog' o'lsun.*

Quyidagi bayt ham an'anaviy tasviriy vositalar zamiriga qurilgan. Oshiq endi tashbeh sifatida ishlanuvchi tashqi vositalardan o'z jismi maydonida mavjud ma'shuqaga aloqador vositalar tasviriga o'tadi. Ko'ngulning yor sochiga tarog' bo'lishi – azaliy tashbeh. Lekin bu o'rinda, Amiriy yanada yangicha yo'l tutadi, bayt mazmuniga xalqona ruh beradi. Mashshota mumtoz adabiyotda anchayin keng qo'llangan obraz. Mashshota – qiz va kelinlarning sochlarini tarab, oro beruvchi, bezantiruvchi pardozchi xotin. Demak, lirik qahramonning parishonligi, shu pardozchi ayol qo'lidan-da rashk qilishi, tabiiy bir vaziyatni yuzaga keltiradikim, natijada, yor sochiga ko'ngulning taroq bo'lishi hayotiy manzarani hosil qiladi:

*Parishonholmen mashshota ilgi rashkidin har dam
Ani sochig'a, yo Rab, xasta ko'nglumdan tarog' o'lsun.*

Keyingi baytda avvalgi fikr davom ettiriladi. Lirik qahramon ma'shuqa xoliga giriftor bo'libdimi, sochning shu sayd (ovchi – oshiq) uchun tuzoq bo'lishi tasvirga yanada jonlilik baxsh etadi. Maqta'da bu fikrlar o'z yakunini topadi. Yor gulshani tevaragida maftun-u mahliyo bo'lib uchib yurgan ko'ngul qushlari bu gulshanning yagona, beqiyos gulzoriga shaydo. Bu qushlar – amirmi, podshohmi, bulbulmi, zog'mi – ahamiyatli emas. Muhimi, ma'shuqa tengi yo'q go'zal:

*Bu gulshan qushlari gulzori ruxsoringni shaydosi,
Amir-u yo gadodir, xoh bulbul, xohi zog' o'lsun.*

Devonda bu kabi tavsifiy g'azallar anchagina. Ular an'anaviy xarakterda bo'lsa ham, shoir mahoratini belgilovchi ahamiyatga egaligi jihatidan ajralib turadi. G'azal hazaj bahrida yaratilgan bo'lib, V – – – | V – – – | V – – – | V – – – tarzida belgilanadi. Mafoiylun bahrining to'rt marta takrorlanishidan hosil bo'lgan bo'lib, hazaji musammani

solimni tashkil etadi. Amiriy lirikasini inson xarakterining o'ziga xos ifodasi deyish mumkin. Negaki, shoir ma'shuqani kuylaydimi, uning jabr-u sitamlaridan ezilgan, ko'ngul kechinmalarini badiiy talqin etadimi, ma'shuqadan marhamat kutgan, uning tarahhum qilishini istagan oshiqning holatini ko'rsatadimi, bulardan qat'i nazar, barchasida ko'ngul mulkini tahlil qiladi.

“Oshiqmen – ishq o'tida bag'rim kabobdur” misrasi bilan boshlanadigan g'azal bu jihatdan diqqatga sazovordir. G'azal matlasidanoq beparvo ma'shuqa dardida parvonadek kuygan haqiqiy oshiq holati aniq namoyon bo'ladi. Oshiqlik – ishqparastlik. Ishqparastlik esa majnunlik sari yetaklaydi. Majnunlik esa ishq o'tida bag'ri kabob, yorining jamolidin bir lahza benasib bo'lib qolsa, holi xarob bo'lishi aniq: Oshiqmen – ishq o'tida bag'rim kabobdur, Bir lahza ko'rmasam ani holim xarobdur. Mana shu sababga ko'ra, oshiq yordan ayrilishni o'zi uchun fojia, deb biladi. Firoqning oshiq ruhiyatini tarbiyalash, uning kamolotini ta'minlashdagi o'rni allaqachon o'z isbotini topgan.

Qo'qon adabiy muhitida yashab ijod etgan yana bir dilbar shoira Mehribon mulla Boshmon qizi Mahzuna haqida “malik ush-shuaro” Fazliy, mumtoz shoirlar – Hashmat, Pisandiy, tarixchi Ahmadjon to'ra, tazkiranavis Po'latjon Qayyumiy kabilar uning oqila va hozirjavobligi, Qo'qonda mashhur shoira ekanligi, barkamol shoiraligini xabar qiladilar [4, 6.]. Uning she'riy qobiliyati, shaxsiy fazilatlarini haqida eng ko'p, aniq va ishonchli fikrlar yozib qoldirgan Fazliy bo'lib, shoira xususida “Majmuai shoiron”da bildirgan quyidagi fikrining o'ziyoq u haqida to'la tasavvur hosil qilishimizga imkon beradi: “Garchi ul zaifa bo'lsa ham, nutqining mazmundorligi jihatidan erkaklardan ustundir”, deydi. Shunday bo'lsa-da, undan bizgacha Fazliy bilan g'azal shaklida yaratilgan mashhur mushoirasi, “Oshiq bo'lmisham” (o'zbekcha) muxammasi, “Sahbo” (forscha) g'azaligina saqlanib qolgan. Shoira ijodi yuzasidan adabiy manbashunoslik yo'nalishida muhim tadqiqotlar olib boorish bugungi kun o'zbek adabiyotshunosligining, xususan, Qo'qon adabiy muhiti vakillari ijodi bilan shug'ullanayotgan adabiyotshunoslarning oldida turgan muhim vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Qachonkim la'li nobing so'zda mayli no'shxand etdi,

Hazin jon-u ko'ngulni talxkom-u dardmand etdi.

Hazaji musammani mahzuf bahrida yaratilgan mazkur g'azal olti baytdan tashkil topgan bo'lib, g'azal sof lirik shaklda bitilgan. Unda yor vasli, shavqdan kelguvchi iztirob va anduhlar talqinining badiiy ifodasini ko'rish mumkin. Vafo qilmagan yordan shikoyat ila so'z ochgan oshiqdan ayb axtarish gunoh, negaki lirik qahramon ul yorning bevafoqligini oshiq jon bergan lahzada yor ag'yor ila arjumand bo'lmoqqa shayligi ila isbotlashga kirishadi.

Mahzunaning “etdi” radifli mazkur g'azalining eng yuqori cho'qqisi, alaloqibat oshiq ishq kuyida chin haroratni, otashni anglashi va intizor ko'ngil chin sevgidan bahramandligi ila intiho topadi:

Qiyoy boqaymu deb Mahzun, ko'ngul ko'p intizor erdi,

Bihamdillo, ki mujgon novakidin bahramand etdi.

Mahzuna yana bir g'azalida oshiqlikni quyidagicha ta'rif etadi:

Emasman charx davri ichra maydin hech begona,

Quyoshning kosasiddek o'ynagay qo'limda paymona.

Teskari aylanguvchi dunyoda tirik bo'lgan oshiq maydan, ya'ni ishq, muhabbatdan ayro bo'la olmaydi. Uning qadahida mavjlanayotgan may shu darajada porloq, yorqinki, misli quyosh. Otashida yorug'ligida uni eslatadi. Shoira ushbu g'azal orqali avtopsixologik qahramon vositasida o'zining kechimlarini ifodalar ekan, biroz mubolag'aga erk berib, shu orqali qalbidagi tengsiz ishqni ayon etishga chog'lanadi. Hazaji musammani mahzuf bahrida yaratilgan bu g'azal mohiyatida faqat shaklga, ya'ni ko'ringuvchi, anglanguvchi narsaning zohiriga emas, uning mohiyati, mazmuni, botiniga oshiqlik tarannum etiladi:

Erurlar boshqa olam qavmidin ma'noga oshiqqlar,

Chivindek bo'lma, ey Mahzuna, sen sahboga parvona.

Qo'qon adabiy muhitida muhim ijtimoiy va badiiy estetik ahamiyatga ega ijodkorlardan bir Dilshodi Barno she'riyati xalq taqdirining badiiy yilnomasi darajasiga ko'tarildi. Shu bilan birga shoira baxtiyor zamon, yaxshi kunlar kelishiga ishondi ("Bu jabr-u zulmat albat muvaqqat...", "Farg'ona" va b.), turkistonliklarni do'st-inoq yashashga undadi ("Xaloyiq, borsangiz...", "Tarixi muxosara" va b.). Dilshodi Barno lirikasida muhabbat va sadoqat mavzusi, Vatan ozodligi va inson erki masalasi uyg'unlashib ketgan ("Sochim sunbul deyurlar...", "Falakda suzuvchi oy..." va b.).

Alisher Navoiy, Fuzuliy, Lutfiy singari bir qator ijodkorlarning asarlarida ilgari surilgan mavzu ko'lami va shakl an'alarini davom ettirgan shoira g'azaliyotining bosh va birlamchi mazmuni ishq – ilohiy ishq:

Xonaqoh ahlig'a aytdim: "Alvido, ey so'filar",

Dayra kirdim, rindliqni emdi qilg'um ibtido.

Inson va uning bunyod etilishi-yu, fano ostonasig'a tushirilish sabablarini axtargan va qisman, bu xususdagi mulohazalarini "qarab" radifli g'azali ila anglata olgan:

Odam aytibdur avval ulug'nurg'a qarab,

Bir marta kulgil, ey nur, qaro yerg'a qarab.

Shoira bayon etayotgan nur – ruh. Ya'ni, mohiyati insoniyat uchun azaldan abad yashiringan, almisoqdan beri mavjud ruh xususida. Toza, pokiza ruh qaro yer – insonga qarab tabassum etishi insonni Allohga yaqinlatuvchi bir rishta ekaniga ishora bor. Shoira mazkur g'azalda ajoyib she'riy shakllarni mahorat ila qo'llaganki, muhihlarning hayrati yuz chandon oshgay. Masalan:

Yer aylanib turibdur, parvona xovar uzra,

Hayo teri oqibdur Amu-yu Sarg'a qarab.

Ushbu baytda she'riy san'atning tashxis san'atida o'rinli foydalanilgan. Zamin o'z qaroliklaridan ko'k oldida uyaladi. Bizga ma'lumki, uyalish yuzning qizarishi yoki, aksincha, manglayda ter donachalarining ko'rinishi bilan ifoda etilgan. Yer hayo bilan ter

to'kishi va u ter Amu va Sirning o'zaniga qarab oqishi o'zgacha badiiy talqin ila o'quvchilarga anglatilgan va bu o'z navbatida, husni ta'lilni ham ta'minlagan. Bu o'rinda insonga xos jihat yerga ko'chirilgan. Shu bilan birga, bu o'rinda mubolag'adan ham foydalanilgan.

*Sir-u Amu oqibdur, kishvari kokilidek,
Nazar solmabdur aslo adirg'a qarab.*

Ikki kokildek oqayotgan ikki daryoning o'zani, albatta, quyiga yo'naladi. Bu, birinchidan, daryo yo'nalishini o'zgartira olmasligi, u hamisha bir tomonga, ya'ni pastlikka oqishini izohlaydi. Chunki daryo tog'larda vujudga keladi, adirlardan oqib, kengliklarga yoyiladi, dengizlarni makon etadi. Kenglikka tushgan daryo qaytib adirlikka, tog'liklarga ko'tarila olmaydi, bu hayot qonuni. Bu misralarning ma'juziy tomoni borki, hamma kelajakka ketishi va bosilgan yo'lning ortda qolishidir.

*Odam qo'lida oxir o'libdur rom jayhun,
Ta'zim etibdur ul dam ul Sirg'a qarab.*

Bir so'z bilan aytish mumkinki, shoira bu g'azali orqali inson va olam aro muvozanat, olamda, tabiatda insonning naqadar o'rni-yu, vazifalarini haqida fikr aytadi. Shu bilan birga insonni tadiatga bog'lab turgan ilohiyot haqida falsafiy mushohada yuritadi.

Ushbu davrning yana bir shoiri Gulxaniy g'azallarida lirik qahramonning ruhiy kechinmalari, bahor, real hayotiy manzaralar, hasbi hol o'z ifodasini topgan [4.8.]. "Bideh" ("ber menga") radifli g'azalida lirik qahramonning obrazi umumlashma obraz darajasiga ko'tarilgan. Shoir bu o'rinda turmushga haqqoniy qaray bilishi tufayli xalqchil ijodkor sifatida ko'ringan.

Shoirning bizga ma'lum g'azallarining ayrimlari Amiriy she'rlariga nazira tarzida yaratilgan bo'lib, ular oddiy taqlidchilik doirasida qolmay, barkamol mustaqil badiiy asar darajasiga ko'tarilgan. Gulxaniyning she'riy ijodi, garchand, hajman katta bo'lmasa-da, o'zbek va tojik milliy adabiyoti rivojiga samarali ta'sir ko'rsata oldi.

Junaydulloh Hoziq zullisonayn g'azallari bilan birga, Navoiy, Fuzuliy, Bedil, Zebuniso she'rlariga badiiy puxta va mazmuniy barkamollikka ega bo'lgan muxammaslar bog'lay olgan. Lirikasi rang-barang bo'lib, unda zamon norasolliklari, johil va odil hukmdorlar haqida mulohazalar bildirilgan, zamonasidagi hukmdorlarni adolatga undagan, chin ishq tarannum etilgan.

*Muhabbat mehnatin bilgan kishi rohat pisand etmas,
Achiq may istagan maxmur tab'i mayli qand etmas.*

G'azal ajib bir o'xshatish ila boshlanadi. Ya'ni, muhabbat zahmatin bilgan odam rohatni istamaydi. Achchiq mayning lazzatini totib sarxush bo'lgan qandni totishdan o'zini tortadi.

*Bu shaydo ko'nglimi chun bog'ladi zunnori zulfi-la,
Kishi devonani zanjir ila bu nav'band etmas.*

Ko'ngilni zunnor bilan bog'lashdan ko'ra, telbani zanjir bilan band etish oson. Sababi dilni jilovlash ruhiy bo'lsa, telbani jilovlash jismoniydir. Shuning uchun ham ko'ngil ishining ne chog'li mushkulligi izohlanadi.

Mumtoz she'riyatning g'azal, masnaviy, muxammas va qasida turlarida yaratilgan bu asarlar milliy adabiyotda ijtimoiy hajviyotning Maxmur ijodida yanada yuksak pog'onaga ko'tarilganini ko'rsatadi. Shoir o'z davridagi tuzumning ko'pdan ko'p illatlarini keskin tanqid ostiga olgan, o'sha zamondagi adolatsizlik, zo'rvonlik va huquqsizlikni fosh etgan [4.11.]. Bu tanqid, ko'pincha, "jafokor falak", "berahm charx" qilmishidan o'tli shikoyat, achchiq taqdiridan, befoyaz hayotdan nola-fig'on tarzida yuzaga kelgan. Qishloq ahlining och-yalang'och hayoti, o'lkani qurshagan vayronagarchilik, xarobazorlarga aylangan qishloqlarning ayanchli manzarasi "Hapalak" satirasida jonli va ta'sirchan chizilgan. Unda shoir juda katta ijtimoiy mazmuni o'ziga xos ramziy obrazlarda, xalqona qochiriq va achchiq kinoyalar, imo-ishoralar vositasida esda qolarli darajada badiiy mahorat bilan ifodalay olgan.

Maxmur xalqning ijtimoiy adolatsizlikka qarshi noroziligini ifodalovchi satirik she'rlar yozdi. Shoir yaratgan "Hapalak" g'azalida xarob qishloqlar, ularda qashshoq hayot kechirayotgan dehqonlar turmushi haqqoniy va ta'sirchan ifodalangan edi:

*Bu jahondori zafar, kavkabayi davri falak,
Go'sh qil qissayi qishloqi xarobi Hapalak.
Bori uylarini banda bayon gar qilsam,
Bir katak, ikki kapa, uch olachuq, to'rt katalak.*

Maxmur ijodida "Amakim", "Qozi Muhammad Ali haqida hajviya", "Hakim Turobiy haqida", "Hakim Turobiy tilidan", "Dar hajvi Maxmud Qurama", "Munojot", "Xoji Niyoz", "Takabbur" singari she'rlari muhim o'rin tutadi.

Iste'dodli shoira Nodira she'riyatining asosini ham lirika tashkil etadi. Nodira muhabbat, sadoqat va vafo kuychisidir. U go'zallik va sadoqatni, Sharq xotin-qizlarining dard-alamlari, oh-u fig'onlarini kuyladi. Shoira o'zini ishq oynasi deb atar ekan, bu oynada insonning hayotga umid bilan qarashi, ezgu istaklari va orzusi aks etgan. U muhabbat Alloh tomonidan insonlar qalbiga solingan mangu yog'du ekanligini kuyladi:

*Muhabbatsiz kishi odam emasdur,
Gar odamsan, muhabbat ixtiyor et!*

Nodiraning muhabbat tushunchasi chuqur ijtimoiy mazmun kasb etadi. Muhabbat shaxsiy tuyg'ular doirasidan yuqori ko'tarilib, odamiylikni chuqur idrok qilish vositasiga aylantiriladi. Nodira insonning eng yuksak fazilati vafodorlikda deb biladi. Shoiraning fors-tojik tilidagi "mebosh" radifli g'azalida vafo mavzusi keng doirada qalamga olinadi. Shoira himmat, sabr, qanoat, nomus, hayo kabi xislatlarni ma'rifatga erishishni yaqinlashtiruvchi manzillar sifatida qayd etadi, odam ana shu sharafli xislatlarni o'z ruhiga mukammal singdirib olishi va uni sobitqadamlik bilan ko'ngil ganjinasida asramog'ini

obrazli qilib tasvirlaydi. Odamzod shu sifatlardan mahrum bo‘lar ekan, u riyo yo‘liga kirib ketadi.

Nodira o‘z ijodida dunyoviylik bilan bir qatorda tasavvufning naqshbandiya yo‘nalishiga asoslangan bir butunlik orqali insonning jamiyat va tabiatga munosabatini ham, ilohiy muhabbat yo‘lidagi ruhiy dunyosini ham juda go‘zal va jonli misralarda ifodalab beradi [4.5.]. Nodira she‘rlarida islom ruhi, tasavvuf ta‘limi va hayot falsafasini chuqur idrok etgan holda hayotga hamma vaqt umidbaxsh nigoh bilan qaraydi va undan yaxshilik urug‘ini qidiradi.

Nodira saroyda yashasa ham, o‘zini ma‘naviy jihatdan baxtiyor hisoblay olmas edi. Shuning uchun ham u g‘azallaridan birida shunday deydi: “Meni saltanat masnadida ko‘rib, gumon etmang aysh-u farog‘at bilan”,-deydi. Nodira olimlar, shoirlar, ayniqsa, shoiralarni o‘z himoyasiga olgan. Shoira o‘z devonlarining “hamnishin olima afifalar, fozila hamsuhbat sharifalarning maslahatlari va tashabbuslariga ko‘ra jamlangani”ni o‘zbekcha devoniga yozgan so‘zboshisida qayd etib o‘tadi.

Nodira mumtoz she‘riyatning mavjud hamma janrlarida qalam tebratdi. Uning o‘zbekcha va fors-tojikcha g‘azallari aruzning turli vaznlarida 5, 7, 9, 13, hatto 18 baytli hajmda yaratilgan [4.4.]. Shoira g‘azallarining asosiy qismi 7–9 baytlidir. Nodira mumtoz adabiyot an‘analarini qunt va ixlos bilan davom ettirgan. Navoiy, Fuzuliy, Bedil g‘azallariga muxammaslar bog‘lagan. Nodira o‘z g‘azallarida ko‘proq “mukarrar” (so‘zning takrorlanib kelishi) va “qo‘sh mukarrar” usullaridan foydalangan. Asarlarida talmeh, majoz, tashbeh, istiora, tazod, tadrij, tashxis, intoq kabi badiiy vositalar mahorat bilan qo‘llangan. Nodira fors-tojik tilida ham go‘zal, ta‘sirchan she‘rlar yozgan. Ular ham mazmun va badiiy mahorat jihatdan o‘zbek tilidagi g‘azallaridek yuksak darajada yozilgan bo‘lib, shoira ijodini yana ham keng va to‘laroq o‘rganishda muhim rol o‘ynaydi.

Nodira ijodiga bo‘lgan qiziqish shoira hayotlik davridayoq boshlangan. Mashhur shoira Dilshod (1800–1905) Nodiraga maxsus g‘azallar bag‘ishlab, uni “ilm-adab va nazm osmonining yulduzi, ushshoqlar g‘azalxonisi, shakar sochuvchi bulbul”,-deb ta‘riflaydi. Nodira g‘azallariga juda ko‘p shoirlar naziralar yozganlar, muxammas bog‘laganlar. Qolaversa, Nodira yashab ijod etgan davr muhitida Uvaysiy ijodining o‘ziga xosligini e‘tirof etish kerak.

Shoira adabiyotda taraqqiyparvar namoyandalarning qarashlari asosida maydonga kelgan inson taqdiri, shaxs erki va ma‘rifatparvarlik g‘oyalarida latif va dilkash asarlar yaratgan, asarlarida insonni e‘zozlash, odamlarni tabiat va hayot noz-ne‘matlaridan bahramand bo‘lishga undash, do‘stlik, vafo va sadoqat haqidagi ulug‘vor niyatlarini Qur‘on oyatlari, hadislar va tasavvufiy talqinlar bilan asoslagan holda ijodiy barkamollikka erishgan. Uning she‘rlarida tariqatning talab va qoidalariga taalluqli bo‘lgan talqinlar ko‘p uchraydi:

*Fano mardumlarini sirridin hech kimsa yo‘q ogoh,
Qabih guftor mardumdin ko‘ngul dog‘ o‘ldi, dog‘ o‘ldi.*

Uvaysiy o‘z asarlarida yuksak odamiylikni, shu odamiylikni qalb to‘rida avaylovchi vafodor yorni ulug‘laydi, uni Quyosh bilan qiyos qiladi. Quyosh har tong ufqdan bosh ko‘tarib, o‘zining otashin nuri bilan olamga, odamlarga o‘z mehr va shafqatini sochadi. Shoir yor va oftob tashbihlaridan qarshilantirish san‘ati orqali eng go‘zal tuyg‘ular silsilasini yaratadi. Uning lirik qahramoni mushohadakor donishmand, vafoli oshiq.

Xon taxallusi bilan ijod qilgan shoir Madalixon Umarxon o‘g‘lining deyarli butun ijodi Fuzuliy she‘rlarining qattiq ta‘siri ostida yuzaga kelgan.

Dirilur zor tanim la‘li duraxshoningdin,

Ochilur uqdayi dil g‘unchayi xandoningdin.

Bu g‘azal an‘anaviy g‘azal janrini tartib-qoidalaridan ajralmagan holda bitilgan. G‘azal aruz vaznining ramal bahrida yozilgan – ramali musammani mahzuf. Asarning asosiy negizida oshiq, ma‘shuq, raqib va do‘st obrazlari bo‘lib, ularning barchasi shoir ruhiy kechinmalaridagi tebranishlarni izohlaydi. Shoir ma‘shuqa hajrida oh, faryodlar cheki bilan birga ko‘zlarini to‘ldirib, qon yig‘laydi. Mana shu holat oshiqni ma‘shuqa oldida gunohlardan poklaydi. Oshiqning ma‘shuqadan talabi bitta nigoh, nazar. Ma‘shuqa oshiqqa shugina narsani hadya etsa bo‘ldi, unga boshqa narsa muhim emas. Ayriliqning sitamlariga-da, jafolarigada mardonavor turib bera oladi. Shoir yana bir she‘rida, Ohkim do‘kdi falak qonimi mijgonimdin, Qilmadi bok damodam do‘kulan qonimdin, deya xitob aylaydi [9.3.]. Falak qonni kipriklardan to‘kishi mumkinki, buni to‘g‘ridan to‘g‘ri anglamoq mushkul. Faqat afsus, nadomat, tazarruni his qilgan odam ko‘z yosh to‘kadi. Ko‘z yosh yurakdan chiqsa, u alam va iztirobni o‘zida zohir etgusi va alaloqibat u qondan mevqelanadi. Shoir tavallosida tazarruning ustunligi uning aybini yengillatish, va duosi ijobatidan darak beradi.

Fuzuliy o‘ziga ma‘naviy ustoz bilgan shoirlardan yana biri G‘oziy bo‘lib, she‘rlarining mazmuni bilan ham, dunyoga, atrof-muhitga munosabatini ko‘rsatishda, badiiy san‘atlardan foydalanishda ham Fuzuliy yo‘li, uslubini qo‘llagan, uning g‘azallariga muxammaslar bog‘lashda peshqadamlik qilgan o‘zbek shoirlaridan biridir. Shu bilan birga, devonidagi she‘rlarning ko‘pchiligini g‘azallar tashkil etadi. Shoir ta‘rix-she‘rlar bitishda ham ancha muvaffaqiyat qozongan. Intim she‘rlarida inson qalbining kechinmalarini, orzu-istaklarini, quvonch va qayg‘ularini kuylagan, chin insoniy muhabbat, go‘zallik va sadoqat, insonparvarlik va adolatparvarlikni ulug‘lagan.

G‘oziy she‘rlari ijtimoiy hayotning haqqoniy manzarasini ko‘rsatishga, adabiy hayotda mavjud bo‘lgan turli yo‘nalishlarning mohiyatini to‘laroq yoritishga xizmat qiladi. Ijtimoiy lirikasida o‘sha davrda hukm surgan adolatsizlikdan, haqsizlikdan, baxtsiz toleyidan shikoyat qiladi (“Bukuldi qomatim...”, “Devonamen...” va b.). Ta‘rix-she‘rlari asosan ruboiy tarzida yozilgan bo‘lib, ko‘pchiligi shahar a‘yonlari, yirik amaldorlarning vafotiga bag‘ishlangan. Didaktik mavzudagi asarlarida inson fazilatlarini yuqori tutish, hayotla kamtar bo‘lish, inson qadrini yerga urmaslik, o‘z qadr-qimmatini saqlash zarurligi ta‘kidlangan.

Xulosa. Qo‘qon adabiy muhiti g‘azal janri uchun bosh mavzu bu – ishq. Gulxaniy, Maxmur, Hoziq singari ijodkorlar g‘azallarida bu obrazda ijtimoiylashuv unsurlari ko‘zga tashlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Қобилова З.Б. Бадиий ижодда таъсир ва издошдик масалалари (Амирий шеърятти мисолида). Филол. фан. докт. дисс. – Фарғона, 2021.
2. Qobilova, Z. B., & Abdullayeva, D. A. (2023). Qo‘qon adabiy muhiti ijodkorlarining o‘zbek adabiy tili rivojidagi o‘rni. *world of philology*, 2(3), 25-29.
3. Qobilova, Z., & Binnatova, A. (2023). Sharq mumtoz adabiyotshunosligida an‘ana va o‘ziga xoslik masalalarining nazariy asoslari. *Interpretation and researches*, 1(1).
4. Qobilova, Z., & Ahmadaliyev, L. (2025). “O‘zbek adabiyoti namuna daftari” tazkirasida alisher navoiy faoliyatining yoritilishi. *hamkor konferensiyalar*, 1(11), 183–189.

